

VRIJE
UNIVERSITEIT
BRUSSEL

PAPER TEKSTANALYSE II

Een analyse van de slotzin van de
'Dialogues Concerning Natural Religion'

Stefan Dwarswaard

May 25, 2024

Contents

I.	Inleiding	2
II.	De representatie van Hume in de 'Dialogue'	2
III.	Herleiding van het eerste deel van DNR 12.34	3
IV.	Herleiding van het tweede deel van DNR 12.34	5
VI.	Conclusie	7
VII.	Bronvermelding	9
VIII.	Bijlagen	10

I. Inleiding

David Hume zijn ‘Dialogue concerning Natural Religion’ – afgekort als de DNR – is een dialoog tussen drie personages, *Demea*, *Philo* en *Cleanthes*, die converseren over de aard van God. In de tekst is er nog een vierde persoon aanwezig genaamd *Pamphilus*, een leerling van *Cleanthes*.¹ *Pamphilus* neemt niet actief deel aan de conversatie, maar geeft meerdere keren een reflectie op de dialoog.

De DNR is volgens *Pamphilus* in de vorm van een dialoog omdat de vraag over de aard van God obscuur en onzeker is, maar wel belangrijk genoeg om over te praten. De aangewezen stijl is daarmee volgens *Pamphilus* die van de dialoog en de conversatie.² In de slotalinea van de DNR reflecteert *Pamphilus* op de dialoog en concludeert dat *Philo* zijn beginselen aannemelijker zijn dan die van *Demea*, maar dat de beginselen van *Cleanthes* het dichtst bij de waarheid komen.³

In deze paper wordt de slotalinea van de DNR geanalyseerd. Hume maakt *Cleanthes* namelijk de winnaar van de DNR. Hoofdstuk II zal uiteenzetten waarom *Cleanthes* niet de aangewezen persoon is om de dialoog te winnen. In hoofdstukken III en IV wordt de laatste alinea geanalyseerd met als doel om aan te tonen dat de slotalinea van *Pamphilus* voortvloeit uit de voorgaande delen van de DNR. In hoofdstuk V zal aan de hand van secundaire literatuur worden onderzocht waarom Hume de DNR op de desbetreffende manier heeft afgesloten.

II. De representatie van Hume in de DNR

Davidović (2021) stelt dat een van de redenen voor de vele en vaak tegenstrijdige interpretaties van de DNR zit in het gebrek aan consensus over welk personage het best Hume representeert.⁴ De standaard interpretatie van de DNR is echter dat *Philo* Hume representeert.⁵ Dit wordt ondersteund door de brief van Hume naar Gilbert Elliot in *Other writings*, waarin Hume schrijft dat hij de dialoog in de DNR met hem had willen voeren. Hij geeft aan dat hij dan het karakter van *Philo* had aangenomen “which you’ll own I could have supported naturally enough”, en Elliot het karakter van *Cleanthes*.⁶

Naast de studie van secundaire literatuur en de brief van Hume naar Elliot, is in deze paper onderzocht of *Philo* inderdaad het vaakst de filosofie van Hume vertegenwoordigt door middel van een kwantitatief onderzoek naar de keren dat – na stellingen van de personages – een voetnoot is geplaatst die verwijst naar andere teksten van Hume.⁷ Het is relevant om de voetnoten te analyseren omdat die aantonen welk karakter teruggrijpt naar Hume als bron

¹ DNR 1.01: *Demea* spreekt over de vriendschap tussen *Cleanthes* en de vader van *Pamphilus* in de verleden tijd met *was*

² DNR *Pamphilus* to *Hermippus*.04

³ DNR 12.34: “*Cleanthes* and *Philo* pursued not this conversation much farther; and as nothing ever made greater impression on me, than all the reasonings of that day; so, I confess, that, upon a serious review of the whole, I cannot but think, that *Philo*’s principles are more probable than *Demea*’s; but that those of *Cleanthes* approach still nearer to the truth.”

⁴ Davidović (2021) p. 112-119: Volgens Harward (1975) vertegenwoordigt zowel *Cleanthes* als *Philo* Hume, terwijl Wieand (1985) *Pamphilus* als de beste representatie van Hume beschouwt en de andere karakters een intern geschil in Hume zijn ziel vertegenwoordigen. Foley (2006) en Bricke (1975) stellen dat geen een van de karakters Hume consistent representeert en dat daarom de DNR in het geheel Hume representeert.

⁵ DNR Introduction p. xii, Davidovic (2021) schrijft dat *Philo* als spreekbuis nemen van Hume de meest consistente lezing geeft en Norton & Taylor (2008) schrijven dat *Cleanthes* meer de filosofie van Hume vertegenwoordigt dan *Demea*, maar dat *Philo* het vaakst Hume zijn filosofie vertegenwoordigt.

⁶ DNR p. 120: “Had it been my good fortune to live near you, I should have taken on me the character of *Philo*, in the dialogue, which you’ll own I could have supported naturally enough: And you would not have been averse to that of *Cleanthes*.”

⁷ Zie Figuur I: Voetnootonderzoek

van kennis. Uit dit onderzoek kan worden geconcludeerd dat *Philo* het meest verwijst naar teksten van Hume, in totaal vierentwintig keer. *Cleanthes* verwijst acht keer naar andere teksten van Hume, terwijl *Demea* dit slechts twee keer doet.⁸ De aantoning dat *Philo* drie keer zoveel verwijst naar andere teksten van Hume als *Cleanthes* is significant en toont dat *Philo* de filosofie van Hume het best vertegenwoordigt in de DNR.

Het onderzoek heeft twee voornaamste beperkingen. Ten eerste is er niet gekeken naar hoeveel de personages aan het woord komen. Het hoger aantal verwijzingen naar andere teksten van Hume kan dus te wijten zijn aan een grotere vertegenwoordiging van *Philo* in de tekst. Een toekomstige analyse kan dit verder onderzoeken. Ten tweede: de aanname dat een voetnoot die verwijst naar de andere teksten van Hume hetzelfde is als een vertegenwoordiging van Hume zijn filosofie. Zo zou een voetnoot kunnen verwijzen naar een stuk in een andere tekst van Hume waarin hij een argument beschrijft om het later te weerleggen. Echter heb ik na een steekproef van zijn andere werken geconcludeerd dat Hume in tegenstelling tot andere filosofen als Spinoza een duidelijke argumentatie geeft en deze vervolgens zorgvuldig uitwerkt, zonder andere standpunten in te nemen - de DNR heeft wel verschillende standpunten door de dialoogvorm en is daarmee uniek in het oeuvre van Hume.

Op basis van de secundaire literatuur, de brief gericht aan Elliot en de hierboven beschreven analyse van de voetnoten van de DNR, is de interpretatie dat *Philo* de filosofie van Hume vertegenwoordigt erg aannemelijk. De laatste alinea van de tekst lijkt dit echter tegen te spreken door *Cleanthes* zijn beginselen het dichtst bij de waarheid te noemen. Een verdere analyse van de slotzin is dus noodzakelijk.

III. Herleiding van het eerste deel van DNR 12.34

“[...] That *Philo*’s principles are more probable than *Demea*’s [...]”⁹

Dit hoofdstuk verdiept zich in de beginselen van *Philo* en *Demea* en toont aan dat wat *Pamphilus* stelt in de bovenstaande quote een logisch gevolg is van de voorgaande delen van de DNR. Om de bovenstaande quote te verklaren moeten we eerst bepalen wat de beginselen van *Philo* en *Demea* zijn. Vervolgens kan worden herleid waarom volgens *Pamphilus* de beginselen van *Philo* waarschijnlijker zijn dan die van *Demea*. Hume gebruikt het woord *principles* op twee verschillende manieren. De eerste is voor de verschillende ‘krachten’ in het universum en in de wereld¹⁰ en de tweede is voor de beginselen van de karakters – ook wel grondwaarheden en principes genoemd.

In de eerste twee delen van de DNR wordt duidelijk wat de principes van *Demea* en *Philo* zijn. Zo stelt *Philo* als doel van dit gesprek het volgende: “Let *Demea*’s principles be improved and cultivated”¹¹, en zowel *Cleanthes* en *Demea* stemmen in met deze redevoering.¹² De beginselen van *Demea* zijn dogmatisch. Dit blijkt uit een zin waarin hij zegt dat het proberen door te dringen tot deze heilige obscuriteiten profaan is¹³ en dat hij wel zal

⁸ *Demea* verwijst eerder naar andere schrijvers, zoals in DNR 2.02 naar Nicolas Malebranche, een filosoof waar Hume in *An Enquiry Concerning Human Understanding* (afgekort als EHU) veel kritiek op heeft.

⁹ DNR 12.34

¹⁰ Vooral duidelijk in de volgende alinea’s van de DNR: DNR 2.18, DNR 2.21, DNR 4.08, DNR 7.11, DNR 11.14

¹¹ DNR 1.03

¹² DNR 1.04

¹³ DNR 2.01

participeren in dit gesprek, maar zijn filosofie alleen zal onderbouwen door de heiligen te citeren.¹⁴ De beginselen van *Philo* berusten op zijn speculatieve principes van het scepticisme.¹⁵

In deel 3 van de DNR toont *Demea* dat zijn beginselen niet tot vernieuwende kennis leiden, doordat hij zijn standpunt herhaalt uit deel 2 van de DNR. Namelijk dat de mens de aard van God onmogelijk zal kennen omdat de menselijke aard te veel zwakheden kent om tot ideeën te komen van de goddelijke eigenschappen.¹⁶ Doordat *Demea* vindt dat de menselijke empirie onwaar en illusoir is, lijkt het merendeel van de conversatie langs hem heen te gaan en kan hij niet bevatten waarom *Philo* en *Cleanthes* dit gesprek nog door blijven voeren.¹⁷ *Cleanthes* reageert in deel 4 op deze stelling van *Demea* door te vragen waarom hij toch zo vasthoudt aan het mystieke van God.¹⁸ *Demea* reageert boos op *Cleanthes* door te stellen dat God het perfecte wezen is zonder dit te onderbouwen¹⁹, *Philo* argumenteert daarentegen wel met *Cleanthes* door zijn antropomorfisme in vraag te stellen.²⁰ In het volgende hoofdstuk zullen we zien dat door wel in discussie te gaan met *Cleanthes*, *Philo* sterker kan beargumenteren dat het ontstaan van de wereld en de aard van God op andere manieren kan worden verklaard dan vanuit de menselijke rede.²¹

Dezelfde aanwijzing dat Hume lijkt te willen aantonen dat de principes van *Philo* waarschijnlijker zijn dan die van *Demea* is te vinden in deel 8 en deel 9 van de DNR. Hierin stelt *Philo* een aanpassing voor in de hypothese van Epicurus door te stellen dat materie eindig is in plaats van oneindig.²² Terwijl *Philo* dit door middel van de empirie en het scepticisme onderbouwt, reageert *Demea* in deel 9 dat we God niet hoeven verklaren, want God verklaart zichzelf.²³ De tekortkoming van de beginselen van *Demea* worden hier opnieuw getoond. Hij draagt immers geen enkele vorm van bewijsvoering aan voor dit standpunt en vervalt nogmaals in de dogmatiek en de mystiek. *Philo* concludeert uiteindelijk dat de a priori argumentatie niet overtuigend is, behalve voor mensen met een metafysische blik op de wereld.²⁴

De rigide, onbuigzame orthodoxie van *Demea* breekt in deel 11 en *Demea* verlaat kort daarop het gezelschap.²⁵ Hiermee lijkt *Demea* te tonen dat hij slechts in gesprek trede vanuit het doel om *Cleanthes* te overtuigen, en niet om van elkaars perspectieven te leren. In tegenstelling tot *Philo*, die vanuit interesse in gesprek treedt met mensen met andere standpunten. In de eerste tien delen van de DNR lijkt de houding van *Demea* gebaseerd te zijn op de uitspraak ‘de vijand van mijn vijand is mijn vriend’. Plots blijkt *Philo* echter geen vijand, maar een vriend van *Cleanthes*.

Concluderend zijn de beginselen van *Philo* in de DNR waarschijnlijker dan die van *Demea* omdat de beginselen van *Demea* niet verder worden onderbouwd en blijven steken in het mysticisme. Ook staat *Demea* niet open voor de beginselen van de andere twee karakters. Hij blijft standvastig en rigide in zijn overtuiging dat men God niet kan kennen door a posteriori te redeneren, omdat zijn wegen voor de menselijke rede ondoorgrondelijk zijn, maar

¹⁴ DNR 2.02

¹⁵ DNR 1.09

¹⁶ DNR 3.13

¹⁷ DNR 3.13: “All our ideas, derived from the senses, are confessedly false and illusive; and cannot, therefore, be supposed to have place in a supreme intelligence [...]”

¹⁸ DNR 4.01

¹⁹ DNR 4.02

²⁰ DNR 4.03

²¹ Hoofdstuk IV zal hier verder op ingaan.

²² DNR 8.01

²³ DNR 9.01

²⁴ DNR 9.11

²⁵ DNR 11.20

kan door deze argumentatie niet tot overtuigende kennis komen. De beginselen van *Philo* berusten daarentegen op het scepticisme en het empirisme en trekt in twijfel dat we God kunnen kennen, maar hij staat wel open voor de argumenten van *Cleanthes*. In het volgende hoofdstuk worden de dialogen tussen *Cleanthes* en *Philo* verder onderzocht en zal blijken dat *Cleanthes* ook open staat voor de beginselen van *Philo*.

IV. Herleiding van het tweede deel van DNR 12.34

“[...] but that those of *Cleanthes* approach still nearer to the truth.”²⁶

Na in het vorige hoofdstuk de waarschijnlijkheid van de beginselen van *Demea* en *Philo* te hebben geanalyseerd, zal dit hoofdstuk eerst de beginselen van *Cleanthes* onderzoeken, om vervolgens de beginselen van *Cleanthes* en *Philo* te vergelijken. Dit zal leiden tot een analyse van de mate waarin de beginselen van *Cleanthes* volgens Hume dichter bij de waarheid komen. Deel 12 van de DNR zal apart worden behandeld aangezien *Philo* hier gedeeltelijk een ander standpunt aanneemt dan in de vorige delen.

In het vorige hoofdstuk is geschreven dat de kracht van *Philo* zijn beginselen ligt in het succesvol bevragen van de beginselen van *Cleanthes*. De beginselen van *Cleanthes* zijn de menselijke rede en de empirie. Hij voert deze beginselen door in zijn theïsme en in de studie van *Pamphilus*.²⁷ *Cleanthes* beargumenteert in de DNR voor het design argument, het idee dat als we om ons heen kijken, we empirisch het bewijs zien dat de wereld een grote machine is. *Cleanthes* is overtuigd dat dit argument alleen het godsbestaan en de gelijkenis tussen God en de menselijke geest en intelligentie aantoonst.²⁸ *Philo* en *Demea* hebben kritiek op het design argument van *Cleanthes* en zien hierin een antropocentrisme.²⁹ Wanneer *Philo* aan het einde van deel 2 bevestigt of *Cleanthes* zijn design argument wel zo logisch en empirisch is als hij zelf stelt³⁰, reageert *Cleanthes* in deel 3 dat zelfs als het design argument inconsistent is met de logische en empirische redenering, het gezond verstand en het instinct genoeg bewijs zijn om te stellen dat het design argument klopt. Dit toont dat *Cleanthes* zijn principes, naast de empirie en de logica, ook het gezond verstand en het instinct bevatten.³¹

Philo wordt in deel 1 van de DNR bekritiseerd door *Cleanthes* van excessief scepticisme waarna *Philo* aantoont dat zijn scepticisme niet excessief is, maar gematigd (*mitigated*). In deel 3 van de DNR zal *Cleanthes* dit ook bevestigen door *Philo* zijn scepticisme te omschrijven als zeven ‘*sifting*’.³²

Een andere kritiek van *Cleanthes* op *Philo* is dat zijn scepticisme onredelijk is omdat hij het principe van *like cause have like effects* ontkent: hij moet toch zeker zien dat het universum alleen kan worden verklaard als een grote machine (*effect*) en dat daarom God antropomorf is omdat alleen de mens de eigenschappen heeft om te ontwerpen (*cause*).³³ *Philo* verdedigt zijn beginselen echter en bekritiseert die van *Cleanthes* aan de hand van de bewijsvoering van *Cleanthes* van *like effects have like causes*. Hij stelt immers dat er nieuwe problemen ontstaan wanneer we aannemen dat God vergeleken kan worden met de mens. Namelijk dat het ontstaan van de wereld net

²⁶ DNR 12.34

²⁷ DNR part 1 voetnoot 1

²⁸ DNR 2.05

²⁹ *Philo* in DNR 4.12 en *Demea* in DNR 4.02

³⁰ DNR 2.28

³¹ DNR 3.08

³² DNR 3.09, Hume schrijft vooral in deel 12 van de EHU over de soorten scepticisme (lees: EHU 12.21, EHU 12.24 en EHU 12.25)

³³ DNR 3.01

zo goed verklaard kan worden door generatie, instinct en vegetatie³⁴ en dat het net zo goed mogelijk is dat God een spin is die vanuit het web uit zijn maag het universum heeft gecreëerd als dat God vanuit de rede het universum heeft ontworpen.³⁵ Het doel van Philo lijkt te zijn om zijn scepticisme op gelijke voet te plaatsen als het polytheïsme en theïsme.³⁶ *Cleanthes* reageert hierop niet dat de hypothesissen die *Philo* voorstelt waar zijn, maar wel dat zijn scepticisme gerechtvaardigd is en dat hij op dit moment niet een tegenargument kan verwoorden waarom de hypothesissen die *Philo* aanhaalt niet mogelijk zijn.³⁷

Als *Philo* in het merendeel van de DNR aantoont dat de beginselen van *Cleanthes* ondanks initieel vanuit de empirie aantoonbaar in werkelijkheid op problemen stuit, waarom zijn de principes van *Cleanthes* dan, volgens *Pamphilus*, toch waarschijnlijker dan die van *Philo*? Misschien kan deel 12 van de DNR dit beantwoorden. *Philo* keert in dit deel immers in zijn standpunt, en lijkt tenminste gedeeltelijk overtuigd door de argumenten van *Cleanthes*. Deel 12 begint met *Philo* die besluit dat via de rede en het gezond verstand de mens de zin van religie bezit en dat het design argument van *Cleanthes* overal in de wereld is terug te zien³⁸ – zoals in de gecompliceerdheid van de menselijke anatomie met zijn spieren en botten.³⁹ Hij trekt de gevolgstrekking dat de oorzaak van het universum waarschijnlijk een analogie heeft met de menselijke intelligentie, maar we dit niet kunnen weten.⁴⁰ Na in de vorige delen van de DNR de bewijzen van *Cleanthes* in vraag te stellen, lijkt *Philo* hier de bewijzen van *Cleanthes* als meest waarschijnlijke te accepteren en verandert de dialoog van een dialoog over de aard van God naar een vraag over het nut van religie en of een rationele religie die zich enkel baseert op de empirie kan bestaan.

Cleanthes beargumenteert dat religie beter is dan geen religie omdat religie als functie heeft om het hart van de mens te reguleren.⁴¹ Hij probeert *Philo* te behoeden in zijn strijd tegen de valse religie en voor het verlies van de verering van de ware religie omdat men onder de hoede van deze perfecte en eeuwige God het gelukkigst zal zijn.⁴² Al schikt *Philo* zich in dit hoofdstuk meer naar *Cleanthes* zijn principe van gezond verstand en neemt hij een meer gematigd academisch scepticisme aan dan in de vorige delen, verklaart hij nog steeds dat de aard van God onbegrijpelijk is. In de laatste drie pagina's zet hij zijn religiekritiek uiteen zonder tussenkomst van *Cleanthes*.⁴³ Ook stelt hij dat terreur het primaire beginsel van religie is⁴⁴, dat religie het onmogelijk maakt voor de mens om kalm en gelukkig te zijn⁴⁵, en geeft hij het advies aan de leergierige religieuze persoon die gelooft dat God over de menselijke rede beschikt – *Cleanthes* – om zoveel mogelijk in gesprek te gaan met de scepticus omdat die hem dichter bij de rede en bij God zal brengen.⁴⁶ Vervolgens adviseert *Philo* aan *Pamphilus* om de stap naar

³⁴ DNR 7.11

³⁵ DNR 7.17

³⁶ DNR 7.17

³⁷ DNR 7.18

³⁸ DNR 12.02

³⁹ DNR 12.03

⁴⁰ DNR 12.33

⁴¹ DNR 12.12

⁴² DNR 12.24

⁴³ DNR Introduction xxxv

⁴⁴ DNR 12.25

⁴⁵ DNR 12.28

⁴⁶ Een logisch vervolg van DNR 8.12 waar *Philo* een argument maakt voor de scepticus, die triomfeert omdat geen enkel systeem ooit mag worden omarmd met betrekking tot dergelijke onderwerpen – onder andere de aard van God.

filosofisch scepticisme te zetten omdat de filosofische scepsis de eerste en meest essentiële stap is om een gedegen Christen te zijn⁴⁷, waarna *Pamphilus* de DNR afsluit.

Om te concluderen, is het tweede deel van de slotzin van *Pamphilus* minder duidelijk terug te vinden in de DNR dan het eerste deel. Het scepticisme van *Philo* lijkt in de DNR dichterbij de waarheid te komen dan de beginselen van *Cleanthes*. De enige reden om aan te nemen dat de beginselen van *Cleanthes* dichterbij de waarheid liggen, is te vinden in deel 12, waar *Philo* toegeeft dat de argumenten over de aard van God voortvloeien uit de beginselen van *Cleanthes*, en wanneer *Cleanthes* *Philo* probeert te behoeden voor zijn scepticisme. Toch volgt daarna een redevoering van *Philo* waarin hij zijn beginselen als essentiële stap acht op de weg naar de ware kennis over God en het ware geloof.

Vanuit de tekst blijkt niet duidelijk waarom Hume de DNR op deze manier afsluit, maar in het volgende hoofdstuk zal een verklaring worden geformuleerd aan de hand van secundaire literatuur.

V. Het doel van Hume

In hoofdstuk II blijkt dat Hume meer gelijkenissen kent met *Philo* dan met *Cleanthes* en hoofdstuk IV toont dat het tweede deel van de slotzin van *Pamphilus* feitelijk niet te herleiden is uit de DNR. Hume zijn afsluiting kan alsnog op verschillende manieren verklaard worden.

Allereerst is de DNR geïnspireerd door Cicero's *De natura deorum*⁴⁸ en Cicero heeft op zeer vergelijkbare manier zijn dialoog beëindigd.⁴⁹ Davidović (2021) stelt dat, net als in het geval van Hume, Cicero overduidelijk de argumentatie van *Cotta* onderschreef, maar *Balbus* de winnaar maakt van zijn dialoog. Deze vaststelling toont dat het niet alleen Hume is die tegen zijn sceptische karakter kiest, maar ook Cicero. Beide sceptici hebben nooit zelf een antwoord geformuleerd op de exacte reden waarom zij hiervoor hebben gekozen en daarom berust de secundaire literatuur op aannames en interpretaties.⁵⁰

Daarnaast heeft de DNR niet als doel om te bepalen welk principe dichterbij de waarheid komt, maar eerder om het scepticisme te rechtvaardigen als een belangrijk onderdeel van de filosofie. Het stelt dat er meerdere wegen zijn om de aard van God te kennen dan via het theïsme.⁵¹ Zo sluit Coleman (2007) de introductie van de DNR af met: "Hume hoped that, above all else, his readers would become more tolerant regarding heterodox opinions, particularly those of irreligious skepticism and atheism, which in his time were the least tolerated of all."⁵²

VI. Conclusie

In deze paper is aangetoond dat de beginselen van *Philo* zoals *Pamphilus* stelt waarschijnlijker zijn dan die van *Demea*. *Demea* blijft steken in mysticisme en kan geen overtuigende argumentatie geven over de aard van God, terwijl *Philo* zijn scepticisme en empirisme voor een open houding en een sterke argumentatie zorgen.

⁴⁷ DNR 12.33, Harris (2015) schrijft dat deze alinea (naast voetnoot b in DNR 12.08) één van de laatste die Hume heeft verduidelijkt toen hij in 1776 terugkeerde naar het manuscript van de DNR, met als doel om aan te tonen dat het verschil tussen scepticisme en filosofisch theïsme slechts verbaal is.

⁴⁸ Zo blijkt uit Harris (2015) p. 446, Davidović (2021) p. 123, DNR Introduction xvii

⁴⁹ Davidović (2021) p. 123: "Cotta's argument seemed to Velleius to be more truthful, but in my eyes Balbus' case seemed to come more closely to a semblance of the truth." (Cicero 1997, 146)

⁵⁰

⁵¹ Lees onder andere DNR 6.13, DNR 7.18, DNR 8.12, DNR 12.33

⁵² DNR Introduction xl en lees over de dialoog van Cicero Pease (1913) p. 37

Het tweede deel van de slotalinea is daarentegen minder duidelijk terug te vinden in de DNR, omdat *Philo* de argumentatie van *Cleanthes* meerdere keren succesvol bekritiseert. Pas in het laatste deel van de DNR zal *Philo* toegeven dat *Cleanthes* zijn argumentatie over de aard van God waarschijnlijker is dan de hypothesissen die *Philo* aanhaalt, echter volgt daarna een redevoering van *Philo* waarin zijn scepticisme als essentiële stap wordt geacht op de weg naar de ware kennis over God en het ware geloof.

De reden waarom Hume zijn DNR op deze manier afsluit en tegen zijn eigen filosofie indruist lijkt daarmee vanuit de DNR onbeantwoord, maar secundaire literatuur stelt dat niet alleen Hume, maar ook zijn voorganger in het scepticisme Cicero op dezelfde manier zijn dialoog afsloot. Dit doet sterk vermoeden dat het doel van de dialoog niet zozeer is om het scepticisme als beste beginsel aan te tonen, maar eerder om te laten zien dat het scepticisme, polytheïsme en theïsme op gelijke voet staan⁵³ en dat het scepticisme het theïsme kan verbeteren⁵⁴ om zo de lezer meer begripvol te maken tegenover het scepticisme.

⁵³ DNR 6.13

⁵⁴ DNR 12.33

VII. Bronvermelding

- Alexander Broadie (ed.), *The Cambridge Companion to the Scottish Enlightenment*. (2007). In Routledge eBooks (pp. 200–205). <https://doi.org/10.4324/9780203935293-20>
- Broadie, A. (2003). *The Cambridge companion to the Scottish Enlightenment*. In Cambridge University Press eBooks. <https://doi.org/10.1017/ccol0521802733>
- Buckle, S. (2007). *Hume: An Enquiry concerning Human Understanding: And Other Writings*. Cambridge University Press.
- Coleman, D. (2007). *David Hume: Dialogues concerning Natural Religion and Other Writings*. In Cambridge University Press eBooks. <https://doi.org/10.1017/cbo9780511808449>
- Davidović, A. (2021). Who speaks for Hume: Hume's presence in the "Dialogues concerning Natural religion." *Belgrade Philosophical Annual/Filozofski GodišNjak*, 1(34), 113–137. <https://doi.org/10.5937/bpa2134113d>
- Fogelin, R. J. (2017). *Hume's presence in the dialogues concerning natural religion*. Oxford University Press.
- Gaskin, J. C. A. (1974). God, Hume and natural belief. *Philosophy*, 49(189), 281–294. <https://doi.org/10.1017/s0031819100048233>
- Harris, J. A. (2015). *Hume*. Cambridge University Press.
- Harward, D. W. (1975). Hume's Dialogues revisited. *International Journal for Philosophy of Religion*, 6(3), 137-153. <https://doi.org/10.1007/bf00153879>
- Norton, D. F., & Taylor, J. (2008). *The Cambridge companion to Hume*. Cambridge University Press.
- Pease, A. S. (1913). The conclusion of Cicero's *De natura Deorum*. *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 44, 25. <https://doi.org/10.2307/282540>
- Wieand, J. (1985). Pamphilus in Hume's "Dialogues." *the Journal of Religion*, 65(1), 33–45. <https://doi.org/10.1086/487179>

VIII. Bijlagen

Figuur I: Voetnootonderzoek

	Philo	Page in DNR	Cleanthes	Page in DNR	Demea	Page in DNR
An Enquiry Concerning Human Understanding (EHU)	10	p. 8, p. 10, p. 10, p. 11, p. 11, p. 20, p. 21, p. 22, p. 26, p. 40	6	p. 9, p. 32, p. 64, p. 65, p. 75, p. 78	0	-
Essays, Moral, Political, and Literary (Essays)	6	p. 15, p. 15, p. 49, p. 97, p. 97, p. 98	1	p. 9	0	-
Fragment on evil (Fragment)	3	p. 74, p. 76, p. 76	0	-	0	-
Natural History of Religion (NHR)	3	p. 62, p. 66, p. 89	0	-	1	p. 68
A Treatise of Human Nature (T.)	7	p. 8, p. 10, p. 20, p. 21, p. 23, p. 89, p. 95	5	p. 9, p. 21, p. 64, p. 65, p. 66	2	p. 36, p. 68
Totaal	24		8		2	

** De onderstreepte paginanummers in deze tabel zijn voetnoten – in de DNR van Coleman (2007) – die naar twee werken van Hume verwijzen en dus een dubbeling zijn. De voetnoot die verwijst naar twee of meer teksten is als één voetnoot meegenomen in de eindtelling om zo alleen te meten hoeveel keren de personages verwijzen naar de teksten van Hume.*

** Een kanttekening van dit onderzoek is dat Philo ook het meest aan het woord is in de DNR en Demea het minst.*